

Jordi Tomàs

Cuixà, exili i refugi

Un testimoni al peu del Canigó (1965-1985)

Pròleg de Marc Andreu Acebal

L'AVENÇ

CUIXÀ, EXILI I REFUGI

Jordi Tomàs

CUIXÀ, EXILI I REFUGI

UN TESTIMONI AL PEU DEL CANIGÓ (1965-1985)

Pròleg de Marc Andreu Acebal

L'AVENÇ
Barcelona
2022

Barcelona, abril de 2022
© del text, Jordi Tomàs Guilera
© del pròleg, Marc Andreu Acebal
© d'aquesta edició, L'Avenç, S.L., 2022
Mallorca, 221, sobreàtic
08008 Barcelona
Telèfon: 93 245 79 21
www.lavenc.cat
www.ellsllibresdelavenc.cat
www.llegirencatala.cat

Es reserven tots els drets. Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només pot ser realitzada amb l'autorització dels seus titulars, amb excepció prevista per la llei. Adreçis a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics) si necessita reproduir algun fragment d'aquesta obra (www.conlicencia.com; 93 272 04 47).

L'Avenç forma part de l'Associació d'Editorials Independents Llegir en Català.

Disseny i composició: L'Avenç

Imatge de la coberta: Jean Planàs mena un tractor amb els monjos Paulí (Lluís Pérez) i Jordi (Plàcid) Vila-Abadal (amb barret) i, al mig, Ramon (Beda) Moragas, davant la *ferme* i l'abadia benedictina de Cuixà. Foto: M.P. - Arxiu del Cinquantenari de la Refundació de Sant Miquel de Cuixà.

THEMA: NHTB 3MPQ 1DDF-FR-ME 2ADC

ISBN: 978-84-18680-13-7

Dipòsit legal: B 7041-2022

Imprès a Gràfiques 92

TAULA

Pròleg de Marc Andreu Acebal	9
Proemi	27
PRIMERA PART (ABANS)	
Renovar la vida monàstica	41
La intervenció de Roma i l'expulsió	55
La mort de Gregori	70
Tardor de 1965	77
SEGONA PART (DURANT)	
El 29 de novembre de 1965	85
Canviar els hàbits	89
Integrar-se humanament al Conflent	91
Cuixà sempre ha estat aquí	96
Fer net	111
Restauració	125
Entre l'hort i la màquina d'escriure	138
Escarré i Cuixà	145
L'exili, un nou context	152
El president Tarradellas i Cuixà	161
Pau Casals i el concert de 1966	167
Una escola de democràcia, un espai de llibertat	172
«Saber què fèiem»	188
Marta Harnecker	192
L'empremta artística	197

Ceràmica	201
Sensibilitzats amb el tema polític	206
L'afer del Diccionari obrer	211
«Saint-Michel de... Cuba»	220
Les comunitats de base	233
Oriol Solé Sugranyes	240
Un refugi (1)	249
El CIEMEN	274
Confluències	300
Un dipòsit	304
Un lloc on ser enterrat	313
Un llunyà símbol proper	317
Un refugi (2): vides truncades, vides alternatives i el misteriós Projecte Z	320
Un refugi (3): recuperar l'estat d'ànim	326
Cuixà, els diners i l'infinit	338
La infància retrobada	343
Monjos en moviment	349
 TERCERA PART (DESPRÉS)	
Obediències íntimes	355
Signe dels temps	363
Balanç	370
Epíleg 1: Els absents (i la nostàlgia)	377
Epíleg 2: Nous capítols	382
 Cronologia	 387
Fonts	396
Bibliografia, filmografia i webs	399
Arxius	405
Índex de noms	406

*Al meu pare,
que hagués contestat a tantes preguntes.*

*I a totes aquelles persones que, arreu del món,
s'han vist forçades a prendre el camí de l'exili
per la raó que sigui.*

PRÒLEG

UNA HISTÒRIA D'HISTÒRIES

«Sempre amb aquella consciència de franc tiradors, de clandestinitat enfront de l'estructura oficial eclesiàstica. Sempre enmig de la tensió entre el que creïem que calia fer i la veu de *dalt* que ens tenia fixats, i ens consideraven individualistes, “que anàvem a la nostra”, “que no facilitàvem la unió amb els altres”, “seguidors de mètodes estrangers (francesos!, amb més precisió)”, i aquests mètodes, per una mena de patriotisme estrany, eren tabú». Si no a la perfecció, aquesta descripció podria retratar força bé els monjos de Montserrat exiliats al monestir de Sant Miquel de Cuixà el 1965 i que l'antropòleg Jordi Tomàs, fill d'un d'aquells que, amb el temps, es van secularitzar, recupera en aquest llibre de memòria i testimoniatges plurals a mode de calidoscopi de lliure interpretació i composició.

El llibre, a banda de contribuir a la memòria sentimental d'un temps i d'un país, és útil i necessari perquè aporta algunes peces o claus, fins ara ocultes, oblidades o poc tingudes en consideració, per anar configurant el puzzle encara incomplet (o els puzzles, perquè són diversos) de la història contemporània de l'Església, del catalanisme i de la lluita anti-franquista i la transició democràtica en el context europeu. Els seus protagonistes principals són els monjos (amb el nom monàstic entre parèntesis) Ignasi (Aureli) Argemí, Francesc (Raimon) Civil, Josep (Hugó) Fillol, Ricard (Ildefons) Lobo, Josep (Gregori) Minobis, Ramon (Beda) Moragas, Damià (Climent) Molas, Lluís (Paulí) Pérez, Josep (Oleguer) Porcel, Jordi (Albert) Tomàs, Ramon (Pius) Tragan, Jordi (Plàcid) Vila-Abadal i Ramon (Agustí) Vila-Abadal. Els protagonistes secundaris són el centenar llarg de persones que han fet possible el llibre amb els seus records i testimonis, en diferents graus, moments o intensitat. Però el protagonisme real és per a un monestir al peu del Canigó que va esdevenir temple d'acollida i símbol de llibertat per a molta gent, alhora que santuari del nacionalisme dels pobles sense estat i d'algunes de les seves expressions armades.

La cita que, intencionadament, obre aquest llibre és coetània als seus protagonistes però, això no obstant, no fa referència ni a la dotzena de monjos exiliats a Cuixà ni als molts laics o activistes nacionalistes i d'esquerres, no només catalans ni només creients, que van passar durant un parell de dècades per aquell refugi de la Catalunya Nord, a tocar de Prada de Conflent. La cita, de fet, està extreta d'un altre pròleg: el que el sacerdot Jaume Cuspinera¹ va fer al llibre *Pels difícils camins de la missió obrera*, del també capellà Jordi Bertran —consiliari de la Joventut Obrera Cristiana (JOC) de Barcelona entre 1960 i 1967—, que va merèixer el premi Carles Cardó i va ser editat per Nova Terra el 1968. «L'actitud dels cristians davant l'Església i davant el món ha d'ésser la de trencar el gueto. Els cristians no poden tancar-se en els seus castells», escriu Bertran. I qui llegeix *castells* podria entendre també *monestirs*.

«Els cristians no es distingeixen dels altres homes, ni per la seva terra on han nascut, ni per la seva parla, ni per les seves institucions polítiques. És a dir, que no viuen en ciutats pròpies i particulars, que no parlen un llenguatge que no s'estila; que no porten una vida estranya. Viuen en ciutats gregues i bàrbares, segons la sort que toqui a cadascú; segueixen els costums regionals en el vestir i el menjar i en les altres coses de la vida; però en tot això mostren el seu propi estat de vida segons l'opinió comuna, admirable i paradoxal. Viuen en la seva pàtria i participen de tots els assumptes com a ciutadans que són, sofrint-ho pacientment com si fossin forasters. Tota la terra estranya és pàtria per a ells; i tota pàtria, terra estranya».² Aquest fragment de la carta paleocristiana a Diognet que Bertran cita en el seu llibre sobre la missió obrera ajuda també, per contrast, a emmarcar l'experiència dels monjos renovadors de Montserrat que van acabar exiliats al monestir de Cuixà i dels qui es van moure en la seva òrbita.

Inicialment, el que aquells monjos havien proposat a les autoritats benedictines —amb un vistiplau inicial que la Santa Seu va denegar— era crear una fundació o comunitat montserratina inserida al cor de la ciutat (grega o bàrbara?) de Barcelona, i concretament en un barri

1. CUSPINERA, Jaume. Pròleg a BERTRAN, Jordi. *Pels difícils camins de la missió obrera*, Barcelona: Nova Terra, 1968.

2. BERTRAN, Jordi. *Pels difícils camins de la missió obrera*, Barcelona: Nova Terra, 1968, p. 31.

obrer. Res més lluny, doncs, el resultat final de tot plegat, al peu del Canigó, de la idea inicial de la dotzena de monjos joves que liderava intel·lectualment el pare Gregori Minobis i que van acabar tenint Oleguer Porcel com a prior. El procés d'expulsió de Montserrat, culminat el 29 de novembre de 1965 amb l'arribada de la majoria dels monjos renovadors a Cuixà —alguns van ser exiliats en altres indrets o apartats d'altres maneres— va ser llarg, complex i dolorós. Entre d'altres coses, perquè va coincidir amb la malaltia i la mort del pare Minobis, per culpa d'un limfoma diagnosticat el febrer d'aquell any a París i que el va dur a morir, a Barcelona, a primers d'octubre. I perquè va coincidir també amb la marxa a l'exili italià, a Viboldone (Milà), del pare abat Aureli M. Escarré, el març de 1965, fruit d'un seguit de maniobres orquestrades pel franquisme i la Santa Seu després de les seves declaracions contra la dictadura al diari *Le Monde*, el 14 de novembre de 1963.

L'abat Escarré, que va visitar Cuixà en diverses ocasions abans de morir el 1968, va mantenir un vincle específic amb els monjos amb qui compartia context d'exili. De fet, els seus secretaris a Viboldone, Aureli Argemí i Ricard Lobo, van formar part destacada del grup de monjos de Cuixà. No obstant això, i paradoxalment, fou l'abat Escarré qui el 1964 va aturar el plàcet que el seu prior (des de 1949) i abat coadjutor (entre 1961 i 1966) Gabriel Brasó havia donat inicialment a la idea de formar una comunitat renovadora a Barcelona. L'abat Escarré, que justament no volia que aquells joves monjos amb idees noves deixessin Montserrat, va demanar la intervenció de Roma perquè s'aclarís la situació del monestir, agitat pels debats conciliaris. Però, d'una banda, per «la dinàmica conflictiva entre la projecció civil d'Escarré i la relació que mantenia amb la comunitat que governava»³ i, sobretot, per altra banda, per les intrigues vaticanes i les pressions de les autoritats franquistes, la mediació de la Santa Seu, un cop succeït el papa Joan XXIII per Pau VI, va acabar dictant sentències d'exili separades per a l'abat Escarré i els seus monjos díscols. Descartat inicialment per a ells un *exili interior* al monestir del Miracle, al Solsonès, la idea de maquillar l'exili a França com a refundació de la comunitat benedictina a Sant Miquel de Cuixà sembla que va ser de

3. AMAT, Jordi. *El llarg procés. Cultura i política a la Catalunya contemporània (1937-2014)*, Barcelona: Tusquets, 2015, p. 269.

l'aleshores prior (i després abat) Cassià Maria Just per suavitzar, d'alguna manera, la sentència d'expulsió de Montserrat dictada per Roma.

Així doncs, malgrat que l'experiència de Cuixà pròpiament dita va començar la tardor-hivern de 1965, no s'explica ni s'entén sense el que va succeir els mesos i anys immediatament anteriors. A Montserrat i arreu del món de l'Església, sacsejades pels aires del Concili Vaticà II i l'encíclica *Pacem in Terris*, difosa l'abril de 1963 per Joan XXIII. I a Catalunya i arreu d'Espanya, sacsejades pels canvis socioeconòmics fruit del Pla d'Estabilització i dels moviments migratoris i pels canvis sociopolítics al si de l'oposició al franquisme, exemplificats en la política de reconciliació nacional propugnada pels comunistes des del 1956 i en la creació de Comissions Obreres. A Catalunya, Comissions Obreres va néixer el 20 de novembre de 1964 a la parròquia de Sant Medir, al barri de la Bordeta, per la confluència de militants de l'esquerra anti-franquista, sobretot del PSUC, i militants de l'obrerisme cristià organitzat en moviments com la JOC, l'HOAC i l'ACO.

Com han analitzat molt autors i ha resumit bé Mariona Lladonosa a *Nosaltres els catalans. Del nacionalisme catòlic al pujolisme*, el Concili Vaticà II va respondre a unes «dinàmiques d'obertura i democratització» que van promocionar «un nou cristianisme encarnat, vivencial i experimental». Era una fe molt més propera al «model de veure-jutjar-actuar estès en l'imaginari catòlic progressista de l'època» i original de moviments com la JOC i de realitats eclesials properes al món del treball. En definitiva, el concili i la *Pacem in Terris* van facilitar el diàleg amb l'esquerra en general, i els comunistes en particular, i van obrir les portes a un cristianisme social que expressava «el compromís a través de la família, el barri, l'església, el treball, el món cooperatiu, el partit o el sindicat», vectors que, a més, eren «equiparables als elements de sentit social de la terra, els llocs comuns del catalanisme tradicional».⁴

Precisament de l'any 1964 és la carta que «un grup de sacerdots obrers exclosos del treball» (així la van signar un col·lectiu format, sobretot, per clergues francesos) van adreçar als pares conciliars exposant les seves reflexions sobre el paper de l'Església en el món i suggerint un *aggiornamento* que l'acostés a la realitat de la societat contemporània.

4. LLADONOSA, Mariona. *Nosaltres els catalans. Del nacionalisme catòlic al pujolisme*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2019, p. 151.

Reproduïda com a apèndix del llibre del consiliari de la JOC Jordi Bertran, aquesta carta de capellans obrers, malgrat el seu context francès —com, d'altra banda, ho seria també en bona part l'experiència de la comunitat de Cuixà a la Catalunya Nord—, il·lustra com l'ebullició que es vivia aquells anys en molts ambients eclesials es traduïa sovint en reflexions de llarg abast, col·lectives i personals. N'és un altre exemple el testimoni recollit al llibre de Pere Relats *Diari d'un any de peonatge*, obra pòstuma d'un capellà del barri barceloní del Poblenou mort el 1973 en accident de muntanya i que, editat per Publicacions de l'Abadia de Montserrat, van prologar els sacerdots (i periodista, el primer; historiadore, el segon) Josep Bigordà i Casimir Martí. D'ells dos és aquest fragment del pròleg que també contribueix a contextualitzar moltes coses:

L'any 1959 va ser l'any dels nous estatuts de l'Acció Catòlica espanyola, segons els quals s'organitzà en moviments especialitzats. L'any 1959 va ser també l'any del primer Pla d'Estabilització, en el qual es concretà el canvi que s'havia operat a nivell de Govern des del mes de febrer del 1957, amb l'entrada dels ministres de l'Opus com a encarregats de les carteres econòmiques; la vitalitat dels moviments obrers catòlics va trobar un incentiu per a procedir a una creixent identificació amb els interessos de la classe obrera, en l'empitjorament de les condicions de vida que es produí arran del Pla d'Estabilització. Les posicions preses pels moviments apostòlics obrers —i pels altres moviments especialitzats— davant dels problemes que tenia llavors la classe obrera i el conjunt del país van suscitar una crítica severa dels elements més conservadors de la jerarquia eclesiàstica. El desenllaç de la tensió que van provocar els moviments especialitzats d'Acció Catòlica dins l'Església a Espanya va ser la crisi dels esmentats moviments l'any 1966.⁵

El que expliquen Bigordà i Martí ho resumeix el també sacerdot i historiadore Joan Bada parlant de «dues esglésies que s'anaven dibuixant: la que acceptava clarament el concili, n'intentava l'aplicació a la vida eclesial en tots els camps i s'arreglerava obertament en l'opció pels pobres

5. BIGORDÀ, Josep i MARTÍ, Casimir. Pròleg a RELATS, Pere. *Diari d'un any de peonatge*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1975, p. 8-9.

i la que creia que el concili s'havia passat de la ratlla i que calia continuar mantenint l'estil que fins aleshores havia imperat, que incloïa la vinculació de l'Església al govern franquista». ⁶ Però, com s'ha apuntat ja, en paral·lel als debats teològics o conciliars i al context sociopolític col·lectiu hi havia també una dimensió personal. El dietari publicat de Pere Relats n'és una mostra. Centrat en l'experiència com a capellà obrer a Madrid els anys 1970 i 1971, aporta unes primeres entrades dels anys seixanta que il·lustren quina mena de dubtes, reflexions íntimes o crisis de fe vivien els clergues joves de l'època.

«He arribat a un punt molt important. Cal decidir-me amb tota la meva ànima. Abans —quasi fins ara— servia el Senyor amb senzillesa, sobretot amb sinceritat, costés el que costés (a pesar dels molts pecats meus). Però, ara, he arribat a un punt en què em costa donar-me, en què ja no estimo amb aquella sinceritat; soc de vegades hipòcrita: predico el que no crec», escrivia Relats, nascut el 1934 i ordenat sacerdot el 1957, al seu dietari el 12 d'agost de 1964. Un any després apuntava sentiments com aquest: «De vegades vull aconseguir les coses per la violència, i aquest no és pas el camí. Déu vol que encaminis les passions; no cal tallar res, no cal ser violent; encara s'hi perd. Quan en descobreixis una, digues-li: Gràcies, Senyor, per haver-me donat aquesta força! Feu que l'enfoqui bé. Us ho dono!». ⁷

Veiem, doncs, que no eren només els monjos renovadors de Montserrat els qui es plantejaven seriosament algunes coses relacionades amb la seva vocació i la seva manera de servir Déu i la societat en aquells anys seixanta del segle XX. Ara bé, Montserrat era, sens dubte, un referent o un far que irradiava arreu i el que allí passava o es coïa, sobretot des de la festa d'entronització de la Mare de Déu del 1947, tenia molta importància i repercussió. Segons el president de la Generalitat a l'exili, Josep Tarradellas, en una entrada del seu dietari redactada el 16 de febrer de 1964 després d'haver rebut el pare Marc Taxonera per comentar l'impacte de l'entrevista d'Escarré a *Le Monde*, Montserrat estava «sota la influència forta dels comunistes i progressistes i de gent influïda per

6. BADA, Joan. *Història del cristianisme a Catalunya*, Lleida: Pagès Editors i Eumo, 2005, p. 248.

7. RELATS, Pere. *Diari d'un any de peonatge*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1975, p. 18-22.

aquests, [...] i altra gent tèrbola que hom no s'arriba a explicar com poden ésser rebuts i escoltats per l'abat Escarré».⁸ Però el cert és que, com explica Mariona Lladonosa, Montserrat va esdevenir «un espai (re)significat d'associació als valors democràtics i de lluita antifranquista i catalanista, exemple posterior per a nombroses parròquies», alhora que, per a alguns, fins i tot va esdevenir «la constatació d'un procés de renai-xença nacional també en l'aspecte religiós i espiritual».⁹

Com han recollit bé Lladonosa i Jordi Amat en treballs respectius, els primers a aprofitar políticament tots aquests elements, sempre sota l'ègida de l'abat Escarré, van ser, per una banda, Josep Benet, que solia tenir agenda i criteri propis malgrat la seva capacitat d'engrescar gent de tota mena. I, per l'altra, la gent del CC (Crist Catalunya, primer; Comunitat Catalana, després), grup constituït el 1955 arran d'una primera cita a Montserrat convocada l'any anterior per Escarré, inspirat en Raimon Galí i cohesionat al voltant del jove Jordi Pujol fins que el seu empresonament arran dels *fets del Palau*, el 1960, i els aires conciliars van dur a un trencament d'equilibris (amb Pujol) i una evolució socialitzant (del moviment) sancionada amb la seva transformació en la Força Socialista Federal (FSF). Com certifiquen els historiadors Ivan Bordetas i Anna Sánchez a partir dels testimonis i documents de membres del CC a *L'antifranquisme oblidat. De la dissidència cristiana al comunisme revolucionari (1953-1972)*, el canvi de sigles cap a FSF va ser adoptat justament el 1964, en un plenari a la parròquia de Sant Medir celebrat poques setmanes abans de la constitució, allà mateix, de les Comissions Obreres.¹⁰

De la col·laboració entre la gent del CC i Josep Benet van sorgir, el 1957, les rutes universitàries a Montserrat que, a banda d'acostar-hi joves intel·lectuals i futurs dirigents de partits, van portar-hi debats socio-polítics i van obrir el camí a que, a partir dels anys seixanta, tota mena de grups antifranquistes i d'esquerra comencessin a utilitzar el monestir com a espai de reunions. Aquelles primeres rutes i debats a Montserrat

8. AMAT, Jordi. *Com una pàtria. Vida de Josep Benet*, Barcelona: Edicions 62, 2017, p. 296.

9. LLADONOSA, Mariona. *Nosaltres els catalans. Del nacionalisme catòlic al pujolisme*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2019, p. 111.

10. BORDETAS, Ivan i SÁNCHEZ, Anna. *L'antifranquisme oblidat. De la dissidència cristiana al comunisme revolucionari (1953-1972)*, Barcelona: Editorial Base, 2019, p. 67.

van arribar a congregar entre 300 i 400 persones (amb noms com Agustí Mariné, Josep Espar, Jaume Lorés, Josep Termes, Núria Bozzo, Alfons Comín, Joaquim Boix, Mercè Vilanova, Jordi Borja, Raimon Obiols, Antoni Comas, Albert Balcells...). La darrera edició, el 1962, va ser promoguda i muntada directament pel PSUC, organització que aleshores ja era la més forta entre el moviment universitari. És inevitable que aquestes activitats —i més encara si tenim present que tenien no ja la cobertura de l'abat Escarré, sinó la complicitat directa de monjos com Jordi (Plàcid) Vila-Abadal— influïssin, al seu torn, en els debats interns de la comunitat benedictina i en les ànsies renovadores dels seus membres més joves, entre els quals hi havia un altre germà Vila-Abadal.¹¹

També l'Església de base que creixia als barris i ciutats catalanes i que contribuïa a la presa de consciència entre una classe obrera de fort component immigrant i, en principi, molt allunyada de la realitat montserratina, va participar d'aquests contactes i clima de debat. La JOC —que el 1964 tenia només a la diòcesi de Barcelona 200 seccions o grups i venia cada mes, al conjunt de Catalunya, uns 12.000 exemplars del seu periòdic *Juventud Obrera*— va arribar a congregar fins a 300 joves en trobades a Montserrat els anys 1962 i 1963 després que, el 1960, hagués reunit ja al monestir el comitè executiu de la JOC internacional.¹² El mateix abat Escarré hi posava el seu gra de sorra amb homilies com la que va fer, el 25 de juliol de 1964, davant d'una concentració jocista a Montserrat i fent referència a la detenció de militants de la JOC acusats de comunistes i d'haver participat en activitats sindicals i una vaga a Sabadell el maig d'aquell any:

Permitidme, ahora, que os manifieste los sentimientos que experimento al veros aquí presentes. Vosotros que, luchando por obtener

11. Sobre les rutes universitàries a Montserrat, vegeu LLADONOSA, Mariona. *Nosaltres els catalans. Del nacionalisme catòlic al pujolisme*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2019, p. 111; AMAT, Jordi. *Com una pàtria. Vida de Josep Benet*, Barcelona: Edicions 62, 2017, p. 153; i BORDETAS, Ivan i SÁNCHEZ, Anna. *L'antifranquisme oblidat. De la dissidència cristiana al comunisme revolucionari (1953-1972)*, Barcelona: Editorial Base, 2019, p. 48-51.

12. CASTAÑO I COLOMER, Josep. *Memòries sobre la JOC a Catalunya (1932-1970)*, Barcelona: Institut Catòlic d'Estudis Socials de Barcelona, 1974, p. 114-115 i 123-125.

la justicia, afirmando la verdad, habéis tenido que sufrir persecución. Como todo cristiano, siento veneración hacia aquellos que sufren dando testimonio de la verdad de Jesucristo. Este testimonio os ha llevado a la cárcel, hasta ser golpeados, torturados, y, por fin, procesados judicialmente... Pero de todo ello vuestra verdad ha salido más poderosa. Para lograr esta situación más justa, la JOC deberá ejercer su influencia no solamente en el ambiente trabajador, sino que ha de llegar a la esfera del Estado, ya que, en último término, es solamente el Estado quien puede procurar una solución eficaz a las dificultades económicas de los pueblos y, como consecuencia, la verdadera promoción práctica del mundo trabajador. La forma de Gobierno ideal para que un Estado cristiano cumpla esta misión es, según Juan XXIII, la democracia. Allí donde sea posible el diálogo, donde puedan ser públicamente defendidos los derechos de los ciudadanos con justicia y verdad, donde las leyes económicas y las prerrogativas de los trabajadores puedan ser abiertamente estudiadas y defendidas, no impuestas, será posible alcanzar más rápidamente el ideal que propone la Juventud Obrera Católica. No es extraño, pues, que vuestra organización tenga dificultades con el Estado, cuando no es admitida la facultad de exponer y defender, con democracia, la justicia social. Es un hecho que lleva consigo no solamente la contrariedad y el sufrimiento, sino un menoscabo de la difusión de la verdad evangélica en el mundo obrero.¹³

És més que probable que l'abat Escarré, quan va fer aquesta homilia, l'estiu de 1964, fos conscient que també la seva *organització*, Montserrat, patiria les conseqüències de les *dificultats* amb l'Estat. Aquest al·legat evangèlic tan clar a favor de la democràcia i de la lluita obrera no va tenir el ressò de les seves anteriors declaracions a *Le Monde* ni la mateixa rellevància històrica, però de ben segur que va engruixir l'expedient que l'obligaria a l'exili definitiu, una mica més de mig any després. El que segurament no havia previst Escarré és que la missió de Roma que ell mateix va sol·licitar per arbitrar aquell 1964 el debat intern al mo-

13. MOLES BENET, Joan. *Records d'un sabadellenc compromès*. Sabadell: Agrupació de Veïns de Gràcia, 2011, p. 118-119.

nestir no acabaria ni com ell volia —que era amb la permanència dels monjos renovadors a Montserrat— ni com volien els monjos renovadors —la idea i petició dels quals era fundar una comunitat en un barri de Barcelona—, sinó amb els joves benedictins dissidents exiliats al monestir de Cuixà.

Amb un destí final molt allunyat del contacte amb una realitat social catalana i una Església de base molt concretes, i dels lligams directes amb el món urbà i obrer que els monjos renovadors buscaven amb la proposta inicial de comunitat a Barcelona, el que es va configurar al peu del Canigó no va ser un centre parroquial o social com tants que, en molts barris de Catalunya, van acabar esdevenint la llavor d'associacions de veïns o la seu de col·lectius culturals i catalanistes i d'activitats polítiques i sindicals d'arrel antifranquista i projecció democràtica. Com deixa ben clar Jordi Tomàs al llarg del llibre, Sant Miquel de Cuixà va esdevenir un refugi «en molts sentits». I va ser així sempre d'acord amb les pròpies característiques geogràfiques, històriques i simbòliques del monestir benedictí referenciat al poema *Canigó* de Jacint Verdaguer —que va viure el seu apogeu sota el mandat de l'abat Oliba, al segle XI; i que després de la Revolució francesa va quedar abandonat a expenses de la degradació i el saqueig arquitectònic fins que, el 1919, el va comprar Ferran Trullès i hi va allotjar una comunitat cistercenca francesa—, i d'acord, sobretot, amb els nous usos i la vida renovada que hi van donar, des del 1965, els monjos arribats de Montserrat.

En definitiva, Cuixà es va convertir en tot un símbol per al catalanisme antifranquista i el nacionalisme d'ampli espectre. L'abat Escarré mateix, el músic Pau Casals —que tenia fixada la residència ben a prop, a Prada, i va fer-hi dos concerts el 1966— i el president Tarradellas —que va travar una relació de certa confiança amb el prior Oleguer Porcel— van ser dels primers a imprimir-li aquest caràcter. Els rols i la mística de l'exili així ho van facilitar. I, certament, des de primera hora, gent de tota mena va *peregrinar* a Cuixà: bé de *camp de treball* per ajudar els monjos a restaurar el monestir i posar en marxa el cenobi i l'hostatgeria o, simplement, de visita o estada per fer recessos o participar en debats, en el que va ser un intent per part dels monjos de replicar, en un format més petit, l'àgora religiosa i sociopolítica viscuda a Montserrat. Àgora que, en certa manera, va ser preludi o un

dels assajos del que, a partir de 1969, seria la Universitat Catalana d'Estiu de Prada de Conflent.

Definit per Jordi Tomàs com a «escola de democràcia» i per Aureli Argemí com a «espai de llibertat», Cuixà va esdevenir un punt de connexió i un pas franc, al bell mig de la Catalunya Nord, per a mons i col·lectius diversos durant la darrera dècada de la dictadura franquista i tot el període de la transició i els primers anys de democràcia. Pot semblar anecdòtic, però defineixen bé l'atmosfera del lloc i del moment els testimonis que evocuen Cuixà pel taller de ceràmica del pare Lluís (Paulí) Pérez, el ramat d'ovelles que pasturava el pare Francesc (Raimon) Civil o les vetllades de guitarra al so de *Puff era un drac màgic*. També sabem com, al monestir en restauració, es recuperaven antics volums benedictins mentre a la seva biblioteca compartien prestatgeries el llibre pòstum del pare Minobis *Coses dels homes, coses de Déu* i els títols de l'editorial Nova Terra amb obres de Simone de Beauvoir o, fins i tot, el *Kamasutra*.

Al mateix temps, els monjos acceptaven que el monestir fos dipòsit de material antifranquista en trànsit cap a Catalunya. Va ser el cas d'una tirada d'exemplars del llibre *Blansol: una lucha obrera más*, editat el 1969 a Itàlia gràcies a l'ajuda del militant de Lotta Continua Luigi Bruni però escrit per mossèn Josep Dalmau a partir de les entrevistes als obrers en vaga enregistrades amb magnetòfon per Alfons Carles Comín. El setembre de 1970, els monjos Francesc (Raimon) Civil i Josep (Hugó) Fillol van ser detinguts —i, dos anys més tard, de resultes d'aquell procés, expulsats de la Catalunya Nord per les autoritats franceses— quan intentaven passar pel coll de la Manrella, transportades en el cotxe del monestir, 2.500 còpies del *Diccionario del militante obrero* impreses a Tolosa de Llenguadoc. Com expliquen l'historiador Antoni Segura i Jordi Solé Sugranyes, aquell opuscle, escrit per membres del grup Plataformas de CCOO com José Antonio Díaz i Manuel Murcia (que provenien de la JOC i el FOC i acabarien passant pels GOA, la CNT i el PSC), va ser «la primera col·laboració» entre els tres equips (obrer, teòric i exterior) del nou Movimiento Ibérico de Liberación (MIL) d'Oriol Solé Sugranyes i Salvador Puig Antich.¹⁴

14. SEGURA, Antoni i SOLÉ, Jordi. *El fons MIL. Entre el record i la història*, Barcelona-Catarroja: CEHI-Afers, 2006, p. 19.

La llista de gent que entre 1965 i els anys vuitanta va passar per Cuixà és inacabable i diversa perquè, com testimonia l'escriptor Enric Larreula, reunia molts atractius alhora: «Era paisatge, era història, era arquitectura romànica, era literatura, era llengua, era el retrobament de dues Catalunyaes separades per una frontera [...]. Però, també, i potser sobretot, era revolta, era contestació, era antifranquisme, era Pàtria i desig de llibertat». El ventall de gent coneguda que va visitar a partir de 1965 la comunitat benedictina del Conflent va des de l'escriptor Josep Pla i el periodista Manuel Ibáñez Escofet als Solé Sugranyes i les germanes de Puig Antich, el cuiner Santi Santamaria o joves activistes com Gabriela Serra, Àngel Colom, Jordi Sànchez i Carles Riera. Entremig, un ampli espectre de capellans —alguns, com Raimon Bonal, se secularitzarien igual que van fer, el 1970, cinc dels vuit primers monjos de Cuixà— i de polítics antifranquistes: Tarradellas, Jordi Pujol, Lluís Maria Xirinacs, el fundador d'Unió Democràtica de Catalunya Josep Maria Trias i Peitx —que hi va anar a morir, el 1979, i és l'únic seglar enterrat al monestir— i dirigents comunistes díscols com Jordi Solé Tura, Teresa Eulàlia Calzada i Francesc Vicens. També la pedagoga socialista Marta Mata o uns joves Joaquim Nadal i Antoni Comas.

Del món de la música, a banda de Pau Casals, Raimon va anar a Cuixà expressament per conèixer Escarré; Joan Manuel Serrat hi va passar uns dies amb el seu amic Marià Alberó i es van dedicar a «xerrar, cantar i fumar algun porret»; Lluís Llach hi va cantar amb Dolors Laffitte; Teresa Rebull s'hi trobava com a casa; Carles Santos hi va tocar, i Jaume Sisa es va estar un mes de 1983 a l'hostatgeria per superar una crisi personal i, de pas, compondre el disc *Roda la música*, que inclou un tema dedicat als monjos de Cuixà. Entre els escriptors, el també gestor cultural Àlex Susanna hi va fer una estada per refer-se del seu pas per la secta dels Hare Krishna i autors com Lluís Racionero o Joan Francesc Mira hi van fer ponències en jornades diverses. Menció a part mereix la intel·lectual xilena Marta Harnecker, jove activista catòlica, deixeble de Louis Althusser i amiga parisenca de Gregori Minobis i els germans Vila-Abadal, que el 1966 es va estar un mes a Cuixà mentre escrivia el seu famós manual *Los conceptos fundamentales del materialismo histórico*. Posteriorment, Harnecker va mantenir una prolífica correspondència amb el pare Jordi (Albert) Tomàs i les seves lliçons marxistes entre els monjos van obrir les portes del monestir, després de l'explosió esquerranosa de

maig de 1968, a militants de l'extrema esquerra francesa i italiana dels anys de plom, inclosos membres d'Action Directe i de Lotta Continua.

Però si per algun col·lectiu polític Cuixà va adquirir un sentit especial és per a l'independentisme. Força marginal i dividit durant el tardo-franquisme entre l'històric Front Nacional de Catalunya (FNC) i el nou Partit Socialista d'Alliberament Nacional (al seu torn, escindit entre PSAN oficial i provisional), l'independentisme es va rearticular ideològicament i organitzativament en els anys de la transició precisament a partir del Centre Internacional Escarré per a les Minories Ètniques i Nacionals (CIEMEN). Creat el 1974 per Aureli Argemí a Viboldone i en bona mesura pilotat durant una dècada des de Cuixà, el CIEMEN i les jornades internacionals anuals que es van fer al monestir entre 1976 i 1985 van ser clau per a la presa de consciència de l'anomenada Europa dels pobles o les nacions sense estat i com a punt de trobada d'independentistes d'arreu. El CIEMEN d'Aureli Argemí va ser un dels fundadors de la Crida a la Solidaritat, el 1981, que va fer alguna de les seves reunions a Cuixà. I també a Cuixà, aprofitant l'aura del CIEMEN, l'abril de 1979 es va fer la Festa de la Unificació que va culminar el procés de refundació del PSAN provisional i altres grups sota les sigles d'Independentistes dels Països Catalans (IPC). El mig miler de persones participants van ser fotografiades per agents infiltrats de la Brigada d'Informació de la Policia Nacional espanyola que vigilaven activistes del que després seria Terra Lliure.

«La situació de Catalunya sud pels anys 65-70 d'una banda, i l'evolució de la societat a França i a Itàlia de l'altra, motivaren un moviment de joventut, portadora d'inquietuds humanes i religioses, que es concretaven sovint en trobades més o menys informals a Cuixà. El monestir serví durant uns quants anys de lloc convingut d'aquestes trobades. [...] Fou, creiem, una manera de practicar l'Evangeli i de donar testimoni de la nostra fe», va escriure el prior Oleguer Porcel en un text del 1980 inclòs al llibre. Una mica més explícits sobre les *amistats perilloses* del monestir són altres testimonis del volum. Destaquen les pàgines dedicades a narrar l'estreta relació amb Cuixà del membre del MIL Oriol Solé Sugranyes, alguna referència al responsable de l'aparell militar del FNC i precursor de Terra Lliure Jaume Martínez Vendrell, i el testimoni de Berenguer Ballester, un dels impulsors de Ràdio Arrels i que va arribar a Cuixà el 1982, on s'hi va estar quatre mesos, fugint de la policia espa-

nyola i acusat de pertinença a banda armada. És important, encara que inconcret, el testimoni del monjo Francesc (Raimon) Civil, que admet contactes amb ETA —«gent seriosa, molt ben organitzats», diu en un llibre francès—¹⁵ i haver aixoplugat «reunions importants» de la banda. També Jordi (Plàcid) Vila-Abadal, que set anys després de penjar els hàbits va tornar a Cuixà com a refugiat per haver atès un ferit d'ETA, reconeix que l'organització terrorista «tenia bastanta relació amb Montserrat en aquella època» i que, de vegades, derivaven els fugitius bascos cap a Cuixà.

En general, sobre aquests temes la discreció preval encara en la literatura memorialística i històrica. No obstant això, els militants de l'esquerra independentista Ferran Dalmau i Pau Juvillà parlen clar i català del paper de Cuixà a *EPOCA, l'exèrcit a l'ombra*, una història escrita el 2010 sobre els orígens de Terra Lliure. A partir del cas del membre del Front d'Alliberament de Catalunya (FAC) i company de presó (i de fuga) de Solé Sugranyes a Segòvia, Carles Garcia —«dues vegades pròfug, [que] és acollit i alimentat per la comunitat benedictina mentre medita a la seva habitació, dins de l'hostatgeria, entre fer el pas cap a la seva reincorporació al desarticulat FAC o bé cap a l'estructura que ETA manté a la Catalunya Nord, tal com acabarà fent»—, Dalmau i Juvillà descriuen el paper de santuari que Cuixà va tenir per a organitzacions armades durant els anys setanta i vuitanta del segle xx:

El monestir, situat a la comarca del Conflent, a la Catalunya Nord, acull una petita comunitat de monjos benedictins dedicats a l'oració i al manteniment del cenobi. Les parets de pedra del convent, però, tenen altres funcions, com ara servir d'aixopluc a tota mena de pròfugs de la justícia espanyola i, especialment, als militants d'organitzacions armades catalanes que troben en el convent, en els seus treballadors i en la comunitat benedictina l'ajuda necessària quan les coses van mal dades. Aquest suport del monestir als refugiats es retreu força anys enrere, molt abans que hi arribi com a fugitiu l'any 1976 Carles Garcia. L'emplaçament i les característiques del mones-

15. DUHOURCQ, Jean-Claude i MADRIGAL, Antoine. *Mouvement Ibérique de Libération. Mémoires de rebelles*, Toulouse: Lés Éditions du Cras, 2007, p. 86-87.

tir de Sant Miquel de Cuixà havien fet de l'indret el millor lloc per oferir aquest refugi. És un lloc de pas, força visitat i on la presència de persones alienes a la comunitat no resulta gaire sospitosa. Un espai ampli que gaudeix de la infraestructura necessària per fer acollides de tot tipus i, afortunadament, regentat per una comunitat de monjos que no pregunten ni jutgen les circumstàncies que porten els seus hostes fins al cenobi.¹⁶

Per accedir al santuari —que cal imaginar més en l'accepció de refugi amb pretensions ecumèniques, tant religioses com polítiques, que no pas com a bressol o base operativa de cap organització en concret— calien, això sí, referències i recomanacions. I les vehiculaven persones significades com el membre del FNC a Perpinyà i heroi de la resistència francesa Jaume Cornudella, bon amic del prior Oleguer Porcel i, alhora, amb bons contactes a la Prefectura del Rosselló. Quan Cornudella va morir, el 1983, va ser directament el prior Oleguer Porcel qui va assumir el filtratge de fugitius que buscaven refugi al monestir. Així completen Dalmau i Juvillà la seva descripció del santuari de Cuixà:

Aquests monjos, entre d'altres els germans Oleguer, Josep, Ramon i Paulí, així com el personal que treballa al convent, en especial l'estimadíssima cuinera de Moià Carme Forcada, confraternitzen sovint amb els arrecerats, amb qui comparteixen hores de tertúlia i companyonia, tractant-los com si fossin els seus propis fills, com el cas del jove més militant del MIL Oriol Solé i Sugranyes, un hoste habitual i molt estimat a Cuixà. L'indret i els seus voltants, en principi tan sols refugi, també acaben servint per fer-hi alguns intercanvis logístics entre organitzacions i també cites segures de militants, primer desconegudes per la comunitat, però després ja tolerades. Altres vegades els monjos reben peticions més complicades i compromeses, com haver d'allotjar algun clandestí ferit de bala, com el cas del militant basc que la Guàrdia Civil ha tirotejat a la frontera i que la gent del FAC porta fins al convent. Encàrrecs com aquest, que resulten difícils de resoldre, tot i la infraestructura d'habitatges i els recursos

16. DALMAU, Ferran i JUVILLÀ, Pau. *EPOCA, l'exèrcit a l'ombra*, Lleida: Edicions El Junc, 2010, p. 76-78.

humans que té la banda basca a la Catalunya Nord en aquesta època, i en especial a la seva capital, troben l'ajuda i la discreció necessàries a Cuixà.¹⁷

«Cuixà, més que fets, són sensacions», diu a Jordi Tomàs la històrica militant independentista Dolors Serra Kiel, refugiada a la Catalunya Nord el 1975 amb el seu company Josep de Calassanç Serra i una de les participants a Cuixà en la refundació del PSAN provisional com a IPC. El pare Rémy Messer, un dels dos últims monjos que queden a Cuixà, diu a l'autor d'aquest llibre: «Són molts sentiments. Cuixà s'ha de viure, no s'ha d'escriure». Les sensacions i els sentiments són importants per fer memòria, que és molt necessària, i per representar els mites i els imaginaris col·lectius. Però la història, a banda de viure-la, s'ha d'escriure; i per escriure història el que compten són els testimonis i, sobretot, els fets. Com diu Mariona Lladonosa, caldria preguntar-nos si «la configuració de l'univers i el relat hegemònic de la Transició i els seus oblitats també es (re)produeixen des dels imaginaris simbòlics del catalanisme i les seves omissions».¹⁸ Perquè si, com escriu Jordi Tomàs, «la història de Cuixà és una història d'històries», aquest llibre il·lumina angles morts de la nostra història contemporània i dona pistes per entendre coses i recompondre, amb peces o baules perdudes, el puzzle o la cadena de la nostra memòria.

Ni a la *Història del cristianisme a Catalunya*, de Joan Bada; ni a la recopilació *Sobre izquierda alternativa y cristianismo emancipador*, de Francisco Fernández Buey;¹⁹ ni a *El llarg procés*, de Jordi Amat; ni a *Nosaltres els catalans*, de Mariona Lladonosa; ni a la voluminosa *Història de l'Esquerra Independentista*, coordinada per Carles Viñas²⁰, per

17. *Ibidem*.

18. LLADONOSA, Mariona. *Nosaltres els catalans. Del nacionalisme catòlic al pujolisme*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2019, p. 212.

19. FERNÁNDEZ BUEY, Francisco [DÍAZ SALAZAR, Rafael, ed.]. *Sobre izquierda alternativa y cristianismo emancipador*, Madrid: Trotta, 2021.

20. VIÑAS, Carles (coord.). *Història de l'Esquerra Independentista*, Manresa: Tigr de Paper, 2021. En 900 pàgines, hi ha una cita a Cuixà en una nota a peu de pàgina (p. 87) i una referència genèrica al monestir com a «lloc simbòlic del catalanisme, sobretot des de la instal·lació el 1965 de la comunitat benedictina procedent de Montserrat, i que des d'aleshores ha vist passar nombrosos refugiats» (p. 613).

citar cinc obres de referència i autors molt diferents, no hi ha cap esment rellevant a la *història d'històries* de Cuixà. És un angle mort o una baula perduda, doncs, que necessitava aquest llibre de Jordi Tomàs. Però tampoc aquí ni en altra bibliografia especialitzada no hi ha referències explícites a connexions entre Cuixà i determinades realitats del món eclesial, de l'esquerra o del catalanisme que, per origen o naturalesa, podrien haver-hi mantingut algun lligam. I que, per contra, el van tenir amb Montserrat. Això evidencia que la nostra història té més angles morts dels que no ens pensem. O miralls que no reflecteixen tots els imaginaris, per simbòlics que siguin. En el cas de Cuixà això succeeix, en bona mesura, respecte del món de l'Assemblea de Catalunya, de Comissions Obreres i de partits com el PSUC, el PSC o CDC. El mateix es pot dir de la JOC, l'HOAC i l'ACO: el seu regne era el del món obrer i els barris de les ciutats catalanes, no pas el dels prats i monestirs de la Catalunya Nord. I passa també amb la FSF, nascuda a Montserrat com a CC i, després d'una ràpida deriva radical a partir de 1968, amb epígons que van flirtejar amb la lluita armada com el Partido Comunista Revolucionario (PCR) i el Partido Comunista Proletario (PCP)... però que no van utilitzar el santuari de Cuixà com sí que ho va fer l'ETA nascuda en altres sagristies: les del nacionalisme basc.

«En part com el FOC, l'origen de la FSF es podria situar dins els marges de la barreja que, per a un grup d'intel·lectuals, professionals i joves universitaris, van representar el marxisme heterodox i el cristianisme progressista. Per al grup que va donar vida a la FSF, però, el camí recorregut fins aquí va tenir unes altres etapes prèvies: un nacionalisme catalanista essencialista i conservador —que s'explicitaria antifranchista amb l'activisme catalanista dels primers anys seixanta— i una mena de catolicisme amb velleïtats socials però no progressista en la línia de l'apostolat obrer i el cristianisme de base», diuen els historiadors Ivan Bordetas i Anna Sánchez.²¹ Malgrat no tenir relació amb Cuixà, la baula perduda o l'antifranchisme oblidat que és la FSF ens ensenya alguna cosa sobre l'angle mort d'aquella experiència d'exili i refugi a la Catalunya Nord. Però no ens respon una pregunta con-

21. BORDETAS, Ivan i SÁNCHEZ, Anna. *L'antifranchisme oblidat. De la dissidència cristiana al comunisme revolucionari (1953-1972)*, Barcelona: Editorial Base, 2019, p. 81.

trafactual clau: què hagués passat si aquells monjos renovadors de Montserrat, en lloc de marxar exiliats a un monestir al peu del Canigó, haguessin fundat la comunitat que volien crear en un barri obrer de Barcelona? Seria igual la història del catalanisme, de la política o de l'Església a casa nostra?

Ramon (Agustí) Vila-Abadal sosté que «Cuixà és el símbol més gran del fracàs de Montserrat». El seu germà Jordi (Plàcid) Vila-Abadal diu que «Cuixà no va ser cap fracàs, sinó més aviat un gran èxit». Com sempre, no hi ha veritats absolutes; tot depèn de la perspectiva amb què s'analitzi. Els antropòlegs com Jordi Tomàs prou bé que ho saben. Ara bé, els fets són els que són i cal conèixer-los per saber interpretar-los. Aquest llibre, a banda de contribuir a la memòria sentimental d'un temps i d'un país, aporta testimonis i històries clau per completar trencaclosques del nostre passat recent. És, efectivament, una història d'històries.

Marc Andreu Acebal
19 de febrer de 2022

«Cuixà es va convertir en tot un símbol per al catalanisme anti-franquista i el nacionalisme d'ampli espectre. L'abat Escarré, el músic Pau Casals i el president Tarradellas van ser dels primers a imprimir-li aquest caràcter.»

Del pròleg de Marc Andreu Acebal

Aquest llibre s'endinsa en la història d'un grup de vuit monjos expulsats de Montserrat i enviats al monestir de Sant Miquel de Cuixà, al Conflent, on van convertir-se en un referent durant el tardofranquisme. Cinquanta anys després de la "refundació" del monestir de Cuixà, el 1965, per part d'aquells monjos, l'autor rep l'encàrrec de reconstruir-ne la història, juntament amb una llista de contactes a qui entrevistar. L'objectiu era tant explicar les seves històries personals com, sobretot, compilar l'experiència col·lectiva, per donar testimoni de la seva significació, més enllà del fet religiós, per a la societat catalana del moment —i, també, per a la mateixa gent de la Catalunya Nord. És, doncs, una història coral d'una època transcendental per la recuperació de la cultura catalana després del franquisme, construïda, com un puzzle, a partir de converses, llibres de memòries i documentació escrita. La pluralitat de veus reflecteix la diversitat d'experiències dels qui van passar per Cuixà en aquells anys decisius, seguint el camí traçat per uns monjos, propers a l'abat Escarré, que empenyien les reformes, en un clima presidit pel Concili Vaticà II i, en general, pels moviments de renovació cultural i política que van impactar a la Catalunya dels anys seixanta. La llista de testimonis inclou intel·lectuals, activistes, fidels, polítics i personalitats diverses, representatius de tantes persones que van passar pel monestir, procedents de llocs ben diversos, amb interessos dispars, amb realitats vitals sovint contraposades, però amb un mateix desig compartit de llibertat.

THEMA NHTB 3MPQ 1DDF

ISBN 978-84-18680-13-7

9 788418 680137

L'AVENÇ Assaig